

УДК 347.965.43
DOI <https://doi.org/10.32782/3922117>

Перунова О. М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри обліку і оподаткування
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету*

ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

PROCEDURAL FORM OF CIVIL JURISDICTION DURING MARTIAL STATE

Характерною особливістю цивільного розгляду є механізм його стадійного руху, усі суб'єкти повинні бути у взаємозв'язку процесуальних дій, суд регулює процес ведення спору та складання документообігу при вирішенні конкретного цивільно – правового спору.

Процесуальна форма є певною гарантією українського процесуального законодавства, яка пов'язана з юридичною технікою оформлення, прийняття, ведення та винесення судового рішення, як основного процесуального акта-документа.

Стан ведення судового судочинства у зв'язку з військовою агресією значною мірою змінив та переорієнтував діяльність ведення судом цивільної справи. ЦПК України передбачає у своїх нормах ведення цивільного судочинства за допомогою великої кількості процесуальних актів-документів та фіксування судового розгляду за допомогою технічних носіїв, з застосуванням певних правових правил, що надає цим паперам юридичної сили, але тепер, коли деякі території опинилися під окупацією, сторони та інші учасники цивільних справ у кращому випадку знаходяться у різних частинах світу, а у гіршому просто померли, дуже тяжким та відповідальним стає питання про можливість відкрити саму справу та вирішити її по суті судом.

Особливості роботи суду у положенні воєнного стану орієнтовані на можливість прийняття судової справи до розгляду, але виходячи з поточної ситуації у відповідному регіоні, актуального обліку працівників апарату та суддів, з урахуванням особливостей нової форми ведення процесу – дистанційної (змоги підключення до розгляду) усіх учасників спору, гласності процесу, та можливості скласти протокол судового засідання, ведення відео і аудіо запису, а це перш за все наявність Інтернету, ознайомлення з матеріалами справи усіх суб'єктів цивільної справи, обов'язок на прийняття рішення покладається на суддю, який відповідальний за діяльність цього суду та бере на себе цю відповідальність за рішення приймати судову справу до розгляду.

Право здійснення цивільного судочинства і у воєнний стан нашої держави не може припинитися, бо якщо це станеться, то громадяни нашої держави не будуть мати змоги захистити свої матеріальні та процесуальні права у суді, а це є порушенням конституційного права кожної людини. Згідно Конституції України ст. 55, яка зазначає, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист.

Ключові слова: процесуальна форма, воєнний стан, цивільне судочинства, документообіг, електронний суд, дистанційна форма, судове рішення.

A characteristic feature of civil proceedings is the mechanism of its staged movement, all subjects must be in the interrelationship of procedural actions, the court regulates the process of conducting a dispute and drawing up a document flow when resolving a specific civil-legal dispute.

The procedural form is a certain guarantee of the Ukrainian procedural legislation, which is related to the legal technique of registration, adoption, management and delivery of a court decision, as the main procedural act-document.

The state of conducting court proceedings in connection with military aggression has largely changed and reoriented the activity of conducting civil cases by the court. The Code of Criminal Procedure of Ukraine provides in its rules for the conduct of civil proceedings with the help of a large number of procedural acts-documents and the recording of court proceedings with the help of technical media, with the application of certain legal rules, which gives these papers legal force, but now that some territories are under occupation, the parties and other participants in civil cases in the best case are in different parts of the world, and in the worst simply died, the question of the possibility of opening the case itself and solving it in court becomes very difficult and responsible.

The specifics of court work in martial law are focused on the possibility of accepting a court case for consideration, but based on the current situation in the relevant region, the actual accounting of staff and judges, taking into account the

features of the new handicap of conducting the process – remote (the ability to connect to the consideration) of all parties to the dispute, the transparency of the process, and the possibility to draw up a protocol of the court session, video and audio recording, and this is primarily the availability of the Internet, familiarization with the case materials of all subjects of the civil case, the duty to make a decision rests with the judge who is responsible for the activity of this court and assumes this responsibility for the decision to accept the court case for consideration.

The right to carry out civil proceedings even in the state of war in our country cannot be suspended, because if this happens, the citizens of our country will not be able to defend their material and procedural rights in court, and this is a violation of the constitutional right of every person. According to the Constitution of Ukraine, Art. 55, which states that everyone is guaranteed the protection of rights and freedoms in court. Refusal of the court to accept lawsuits and other statements, complaints filed in accordance with current legislation is a violation of the right to judicial protection.

Key words: *procedural form, martial law, civil proceedings, document flow, electronic court, remote form, court decision.*

Судова система влади для суспільства та держави відіграє важливе значення у регулюванні, вирішенні та здійсненні правосуддя на різних етапах розгляду цивільної справи. Згідно зі ст. 55 Конституції України права та свободи громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Останні роки незалежності нашої держави підкреслило головне – що система цивільного судочинства в Україні набула певної поваги і з боку застосування законодавства судом та іншими учасниками судового процесу, вивірності послідовності здійснення процесуальних дій суб'єктами процесуальної діяльності, приймання та застосування характерних процесуальних актів-документів, ведення судового процесу, що ще раз підкреслює законність та обґрунтованість постанов, які приймалися та досить успішну професійну підготовку судій та персоналу судової системи.

Характерною особливістю цивільного розгляду є механізм його стадійного руху, усі суб'єкти повинні бути у взаємозв'язку процесуальних дій, суд регулює процес ведення спору та складання документообігу при вирішенні конкретного цивільно – правового спору.

Процесуальна форма – це зовнішнє вираження кожної цивільної справи, яка розглядається судом з застосуванням свого тільки йому притаманному змісту з застосуванням законодавства та внутрішнім судженням суду. Процесуальна форма – явище фактичного порядку, вона належить саме відповідній формі [1, с. 14].

Вона є певною гарантією українського процесуального законодавства, яка пов'язана з юридичною технікою оформлення, прийнят-

тя, ведення та винесення судового рішення, як основного процесуального акта-документа.

Суд (суддя) у порядку цивільного судочинства розглядають справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають у цивільних правовідносинах і вони розглядаються згідно Українського законодавства, яке передбачає велику уланку етапів, а саме: це прийняття позовної заяви до судового розгляду; провадження у справі до судового розгляду; сам судовий розгляд; винесення судового рішення; апеляційне провадження; касаційне провадження; провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами; процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів і т.і. [2, с. 37].

Але сьогоднішня Україна, положення воєнного часу диктує деякі зміни у проведенні, фіксуванні та винесенні судового рішення з цивільних справ, і тоді у суду (суддів) виникають досить аргументовані питання по зміні норм цивільного законодавства і застосування їх в новій реальності учасниками розгляду справи, що в свою чергу вносить радикальні зміни у загальну процесуальну форму, особливо її зміст.

Отже, стан ведення судового судочинства у зв'язку з військовою агресією значною мірою змінив та переорієнтував діяльність ведення судом цивільної справи. ЦПК України передбачає у своїх нормах ведення цивільного судочинства за допомогою великої кількості процесуальних актів-документів та фіксування судового розгляду за допомогою технічних носіїв, з застосуванням певних правових правил, що надає цим паперам юридичної сили, але тепер, коли деякі території опинилися під окупацією, сторони та інші учасники цивіль-

них справ у кращому випадку знаходяться у різних частинах світу, а у гіршому просто померли, дуже тяжким та відповідальним стає питання про можливість відкрити саму справу та вирішити її по суті судом.

Вважаємо, що цей факт сучасності впливає на застосування та використання норм цивільного – процесуального права, які сьогодні беруться до уваги судом (суддями) при вирішенні взагалі питання приймати чи не приймати судову справу до розгляду.

Так, згідно Закону України «Про правовий режим воєнного положення» він регулює повноваження суддів і зазначає, що суди не можуть припинити свою діяльність в положенні воєнного стану, а також зазначає, що скорочення та припинення різних форм судочинства забороняється.

Згідно рекомендацій Ради суддів України 02.03.2022 р., суддями рекомендовано по можливості відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних судових розглядів) та знімати їх з розгляду, зважати на те, що багато учасників судових процесів не завжди мають змогу подати заяву про відкладення розгляду справи через засідання до функціонування критичної інфраструктури, вступ до лав Збройних сил України, територіальної оборони, добровольчих воєнних формувань та інших форм протидії збройної агресії проти України, або не можуть прибути до суду у зв'язку з небезпекою для життя.

У березні 2022 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статут суддів» щодо зміни підсудності суддів» (розмежування повноважень судів щодо розгляду справи), цим правовим актом передбачено, що у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами, робота суду може бути припинена з одночасним визначенням іншого суду, який буде здійснювати правосуддя на території суду, що припинив діяльність та який найбільш територіально наближений до суду, роботу якого припинено. Усі рішення про зміну підсудності ухвалюються Вищою радою правосуддя за поданням Голови Верховного Суду, а у разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя своїх повноважень за розпорядженням Голови Верховного Суду.

Таким чином, виходячи з цього, можливо зауважити, що особливості роботи суду у положенні воєнного стану орієнтовані на можливість прийняття судової справи до розгляду, але виходячи з поточної ситуації у відповідному регіоні, актуального обліку працівників апарату та суддів, з урахуванням особливостей нової форми ведення процесу – дистанційної (змоги підключення до розгляду) усіх учасників спору, гласності процесу, та можливості скласти протокол судового засідання, ведення відео і аудіо запису, а це перш за все наявність Інтернету, ознайомлення з матеріалами справи усіх суб'єктів цивільної справи, обов'язок на прийняття рішення покладається на суддю, який відповідальний за діяльність цього суду та бере на себе цю відповідальність за рішення приймати судову справу до розгляду.

Отже, право здійснення цивільного судочинства і у воєнний стан нашої держави не може припинитися, бо якщо це станеться, то громадяни нашої держави не будуть мати змоги захистити свої матеріальні та процесуальні права у суді, а це є порушенням конституційного права кожної людини. Згідно Конституції України ст. 55, яка зазначає, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені, або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист.

Тому, все це зобов'язує та покладає на суд (суддю) велику кипу процесуальних питань, пов'язаних з професійною діяльністю, об'єктивною оцінкою ситуації на місці та застосування законодавства на основі свого внутрішнього переконання, не порушуючи законодавства та приймаючи до уваги всі права і свободи учасників цивільного судочинства. Суддя повинен з'ясувати баланс вірогідності, можливості прийняття та розгляду цивільної справи, саме в цьому суді, а це не завжди є можливим при веденні воєнних дій.

Так, у випадку наявності клопотань про відкладення судового розгляду у зв'язку з воєнним

часом, суди як правило відкладають такий розгляд, розуміючи становище учасників спору та всіляко їм у цьому сприяючи, але при наявності зв'язку, технічних засобів все ж таки можливим є розгляд справи, а найважливішим питанням є відсутність загрози життя осіб, які беруть участь у справі та самого суду. Згідно ст. 135 ЦПК України, справа, надіслана з одного суду до іншого в порядку, передбаченому статтею 133 цього Кодексу «Передача справи з одного суду до іншого межах України», повинна бути прийнята до розгляду судом, якому вона надіслана.

Але, відкритим залишається питання можливості передачі самої цивільної справи, та яким чином у воєнних час вона може бути передана у письмовому, машинописному, відео, аудіо записі, невідомо? Та і взагалі то, законодавство зіткнулося з загрозою збереження самої отої справи, якщо позовна заява була вже прийнята судом до розгляду.

Тому, вважаємо, що ст. 135 ЦПК України необхідно доповнити положенням в якому буде зазначено, або перераховано усі способі передачі цивільної справи іншому суду, звертаючи увагу на те, що фіксування судового процесу сьогодні ведеться відео записом та дублюється протоколом судового засідання, вважаю за необхідне зазначити це у ЦПК України. До речі суддя, який приймав цю справу раніш може допомогти, ввести у курс юридичних фактів по цій справі суддю, який приймає цю справу до розгляду.

Згідно нової редакції ст. 247 ЦПК України «Фіксування судового засідання технічними засобами»:

1. Суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу в порядку, передбаченому Положенням про Єдину судову інформаційно – комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів). За заявою будь-кого з учасників справи або за ініціативою суду повне фіксування судового засідання здійснюється за допомогою відеозаписувального технічного засобу (за наявності в суді технічної можливості та відсутності заперечень з боку будь-кого з учасників судового процесу).

2. Фіксування судового засідання технічними засобами здійснює секретар судового засідання. У разі неявки в судове засідання всіх учасників справи чи в разі якщо відповідно до положень цього Кодексу розгляд справи здійснюється судом за відсутності учасників справи, фіксування судового процесу за допомогою звукозаписувального технічного запису не здійснюється.

3. Повне або часткове відтворення технічного запису судового засідання здійснюється на вимогу учасника справи, або за ініціативою суду.

4. Технічний запис судового засідання є додатком до протоколу судового засідання і після закінчення судового засідання приєднується до матеріалів справи. Порядок зберігання технічного запису судового засідання визначається Положенням про Єдину інформаційно-комунікаційну систему та/або положення, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів).

5. Учасник справи має право отримати копію технічного запису судового процесу.

6. Розмір судового збору за видачу в електронній формі копії технічного запису судового засідання встановлюється законом [2, с. 91].

Також, треба зазначити, що сучасність технологій дозволила запровадити починаючи з 5 жовтня 2021 року у використанні судової системи офіційно три підсистем (модулів) це: Електронний кабінет, Електронний суд, та підсистема відеоконференцзв'язку, та зафіксувати наявність цього положення у нормі права – цей факт, вважаємо, кардинально змінює документообіг суду, дає можливість більш ефективно використовувати час суду та учасників судового процесу, а також фіксування судового процесу і участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відео конференції, а також ця система передбачає можливість проводити відео конференцію між судами та іншими приміщеннями, наприклад при неможливості учасника, сторони справи буди присутнім у залі судового засідання, а тепер і у воєнний стан проводити ці включення.

Ознайомившись з системою застосування «Електронного суду» слід перейти до деяких висновків, які наводять на роздум відносно

ефективності цього способу, а саме «дистанційного судочинства».

Так, у своїй праці Бринцев О.В., зазначає, що судочинство є одним із найконсервативніших напрямків людської діяльності. Вік більшості основних принципів судового процесу налічує сотні років. Більшість із таких принципів збережуть свій «конституційний» статус і в майбутньому «Електронний суд». Процес перетворення традиційної форми судочинства на новий електронний лад по суті є процесом перекладу цих традиційних процесуальних основ на нову «цифрову» мову. Результат, котрий буде одержано в підсумку, зараз ще остаточно невідомий, це дослідження є спробою надати своє бачення такого результату на основі узагальнення аналізу сучасних тенденцій розвитку електронного судочинства в Україні [4, с. 6].

Електронний документообіг має суттєві системні відмінності. Що дозволяють вибудувати адміністративні процеси на основі нових принципів і технологій. Визнання необхідності слідувати новим принципам документообігу в умовах корпоративних інформаційних технологій є одним із чинників прийняття більш ефективних рішень, спрямованих на застосування електронних документів [5, с. 42].

Вважаємо, що форма дистанційного цивільного процесу уявляє собою певну альтернативну заміну класичній процесуальній формі ведення судового судочинства та створення з метою заміни судового засідання в режимі он лайн, однак на наш погляд, ця система для застосування на практиці учасниками судового процесу має певні недоліки, хоча б тому, що у деяких громадян України відсутні базові знання відносно застосування, та здійснення дистанційного розгляду у суді базових цифрових навичок.

А також, можливо зазначити банальні мережеві перешкоди, коли система з різних причин «підвисає», також може бути ситуація, коли сторонами провадження надається доступ до матеріалів справи в електронному вигляді, але з різних технічних причин учасник спору не може з ними ознайомитись. Внаслідок цього необхідно повторно відкласти розгляд справи для того, аби всі мали можливість ознайомитися з матеріалами.

Українська судова система продовжує функціонувати й гідно долати складнощі, викладені війною. Так, наприклад, у деяких випадках судді йдуть на зустріч сторонам і відправляють сканкопії справ та окремих матеріалів на вказану учасником спору електронну пошту.

Таким чином, слід зазначити, що складнощі воєнного стану нашої держави, прискорили реорганізацію судової системи цивільного судочинства, та зазначило нову форму ведення процесу, а саме «дистанційну».

Процесуальна форма – це зовнішнє вираження кожної цивільної справи, яка розглядається судом з застосуванням свого тільки йому притаманному змісту з застосуванням законодавства та внутрішнім судженням суду.

Процесуальна форма – явище фактичного порядку, вона належить саме відповідній формі [3, с. 14].

До цього часу українська процесуальна форма мала свою класичну структуру, яка була пов'язана з оформленням, документообігом, однак сьогодні ми вже можемо говорити про дистанційну форму ведення цивільного судочинства, яка на наш погляд є новою для суду і учасників судового процесу, її використання на практиці несе багато нових положень та звертає нашу увагу на вирішення суперечливих питань застосування цієї тепер уже правової форми ведення справи.

Отже, планування роботи в судах на відміну від інших органів державної влади має свою специфіку, яка пов'язана із процесуальним статутом цього органу та процесуальною формою цивільного судочинства, яку відображає ЦПК у своїх нормах, і які повинні застосовуватися усіма учасниками цивільної справи.

Так, суд (суддя) у порядку цивільного судочинства розглядають справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають у цивільних правовідносинах і вони розглядаються згідно Українського законодавства, яке передбачає велику кину етапів, а саме: це прийняття позовної заяви до судового розгляду; провадження у справі до судового розгляду; сам судовий розгляд; винесення судового рішення; апеляційне провадження; касаційне провадження; провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами; процесуальні питання, пов'язані

з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів і т.і.

Основним актом реалізації судової влади є судові рішення. Тому кожне судове рішення має свідчити про реалізацію конституційних принципів, на яких заснований весь судовий процес. Неякісне написане судове рішення тягне за собою порушення законності, прав, свободі інтересів особи, що не може мати жодного виправдання. Судові рішення мають доволі широке коло адресатів – від учасників процесу, які не знайомі з юридичною термінологією та змістом правових приписів, до громадян, що знайомляться із судовим рішенням. Для них судові рішення повинно бути не лише зрозумілим, але й переконливим як в часті встановлення обставин у справі на основі доказів, так і в їхній правовій оцінці [6, с. 9].

Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [7, ст. 127].

Сторони при зверненні та розгляді судової справи, можуть бути учасником цивільних процесуальних правовідносин не виходячи з дому, що може бути простіше, але не кожна людина в силу своєї професії чи знань може розумітися на форматі дистанційного ведення конференції. Більш того вона повинна зареєструватися, мати свій електронний підпис, встановити програму ZOOM на свій комп'ютер чи телефон, чи взагалі мати його, авторизуватись, налаштувати мікрофон, навушники та камеру, слідкувати, щоб не виникло технічних перебоїв і це не впливало на процес слухання справи. І при цьому всьому виступати на процесі та давати роз'яснення зі справи.

Це складно, це наводить на думку з приводу того, що перш ніж звернутися до суду у дистанційному режимі, позивач повинен бути різнобічним у знанні законодавства та цивілістики в цілому, та розумітися на веденні судового судочинства у дистанційному режимі, але від його спроможності залежить підсумок винесеного бажаного вирішення зі справи.

Вважаємо, що цей факт приводить до зміни самої стадії судового процесу, а саме підготов-

чої стадії, оскільки тепер від позивача залежать не тільки вірно складені процесуальні та матеріальні вимоги, які він зазначає у позовній заяві до суду, а й сам повинен бути впевнений в оформленні і вірному викладанні цих вимог, та повинен зорієнтуватися та підготуватися до ведення процесу у такому режимі.

Безперечно, формулювання позовної заяви є вищим проявом інтелектуальної діяльності позивача, де письмова форма надає йому чіткість відповідного характеру, дозволяє індивідувати позовну заяву шляхом зазначення предмета, підстави та суб'єктів правового спору. Це в свою чергу забезпечує прийняття суддею заяви та відкриття ним провадження у справі. А додержання процесуальної форми і змісту апеляційної скарги є однією з обов'язкових вимог цивільно-процесуального законодавства, що забезпечує подальший розгляд справи судом другої інстанції і т.і.

Таким чином, загальна процесуальна форма сьогодення орієнтується на ЦПК України та на Закон «Про електронний суд», тепер одні норми права не можуть існувати без інших – це певна революція нового погляду на загальну процесуальну форму, яка є сукупністю правил, встановлених чи санкціонованих законом, вона повинна бути характерна і притаманна лише державній діяльності по здійсненню правосуддя.

Ці дві види процесуальної форми ведення правосуддя відповідають за закріпленням правил, які регулюють порядок тієї чи іншої діяльності, припускають стабільність цих прав на певний проміжок часу.

Ефективність і правильність вирішення матеріальних вимог у значній мірі залежить від досконалості цивільної процесуальної форми, в межах якої забезпечується законність та обґрунтованість судових рішень у цивільних справах.[8, с.59]

Суд проводить розгляд справи за матеріалами судової справи у паперовій або електронній формі. Документи і докази у паперовій формі переводяться в електронну форму та долучаються до матеріалів електронної судової справи. Вони зберігаються в додатку до справи в суді першої інстанції та у разі необхідності можуть бути оглянуті учасниками справи чи судом першої інстанції або витребувані судом

вищої інстанції. Відомості, що зберігаються в системі, мають бути захищені від несанкціонованого доступу та втручання. Тим, хто зареєстрував офіційні електронні адреси в системі, суд надсилає будь-які документи виключно в електронній формі на ці електронні адреси.

Таким чином, вважаємо, що у юридичній літературі, цивілістики повинно закріпити поняття «дистанційна форма ведення цивільного процесу», тому, що неможливо ігнорувати те, що вже останні два роки використовуються у роботі суду та змінює відношення до

ведення судового процесу, який в свою чергу повинен бути законним, обґрунтованим і неупередженим, справедливим для всіх учасників судового процесу. Доступ до правосуддя може бути забезпечений або безпосередньо участю в судових засіданнях або в режимі відео конференції. Водночас можна констатувати, що судді лояльніше ставляться до учасників спору, які з різних причин, що викликані військовим станом, не можуть прибути на судові засідання та вчасно готувати процесуальні документи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Правовые формы деятельности в общественном государстве. За ред. Професс. Горшенёва В.М. Х. : 1985. 82 с.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: станом на 3 вересня 2021 року. Харків: Право, 2021. 220 с.
3. Перунова О.М. Процесуальні акти-документи з цивільних справ: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Олена Миколаївна Перунова; [наук. керівник В.А. Кройтор]; ХНУВС, Міністерство внутрішніх справ України. Харків, 2007. 205 с.
4. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи: монографія. О.В. Бринцев. Х. : Право, 2016. 72 с.
5. Електронне урядування та електронна демократія: навч. посіб.: у 15 ч. за заг. ред. А.І. Семенченка, В.М. Дрешпака. К., 2017. 64 с.
6. Куйбіда Р, Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. К.: «Дрім Арт», 2013. 224 с.
7. Організація роботи суду : навч. посіб. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]. І.Є. Марочкін, Л.М. Москвіч, О.М. Овчаренко та ін.; за заг. ред. І.Є. Марочкіна. Х. : Право, 2012. 256 с.
8. Цивільний процес України: Підручник; [за загальною ред. д.ю.н. доцента М.М. Ясинка]. К. : Алерта, 2014. 744 с.